

Legitimnost građanske neposlušnosti

MILAN MESIĆ

Odsjek za sociologiju, Filozofski fakultet
Sveučilište u Zagrebu
e-mail: mmesic@mudrac.ffzg.hr

UDK: 321.7.025:32.25

342.72/.73:321.7

Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 15. ožujak 2001.

Članak se bavi pitanjem koji oblici izvaninstitucionalnog (kolektivnog) djelovanja u demokratskom društvu mogu pretendirati na status građanske neposlušnosti kao legitime aktivnosti. Civilni neposluh po definiciji je nelegalan akt. Nije li zakonsko pravo kršenja zakona *contradictio in adjecto*? Pokazuje se da to ovisi o shvaćanju demokracije i razumijevanju naravi civilnog neposluha. U političkoj teoriji demokracije razvijena su dva temeljna pristupa građanskoj neposlušnosti: liberalni i radikalno demokratski. U recentno vrijeme koncipiran je i novi model "radikalne politike civilnog društva". U svakom od ovih okvira dopušteni su neki oblici civilnog neposluha, koji se, međutim, različito legitimiraju. Liberali priznaju legitimnost nelegalnog kolektivnog djelovanja samo u slučaju obrane i proširenja individualnih prava, dok se demokrati usmjeruju na obranu i razvitak demokracije, kao osnove legitimnosti građanske neposlušnosti. Predstavljena su temeljna polazišta i ograničenja oba "klasična" pristupa. Model radikalnog civilnog društva nastoji povezati obje tradicije u shvaćanju legitimnosti (kolektivnog) djelovanja u demokratskom društvu, priznajući da ne može biti jednom ostvarene savršene institucionalizacije demokracije. Na kraju postavljene su teze o dvama tipovima izvaninstitucionalnog kolektivnog djelovanja u tranzicijskim procesima hrvatskoga društva i predloženo da se samo jedan od njih može legitimirati u okvirima predstavljenih koncepcija socijalne pravde i demokratske legitimacije.

Ključne riječi: GRAĐANSKA NEPOSUŠNOST, DEMOKRACIJA, LJUDSKA PRAVA, GRAĐANSKA PRAVA, DEMOKRATSKA LEGITIMNOST, CIVILNO DRUŠTVO

Uvod

Zapadni demokratski sistemi ustanovljeni su na opće prihvaćenim načelima vladavine zakona i (socijalne) pravde. To osigurava legitimnost u rješavanju sukoba interesa putem legalnih institucija i mehanizama. Ipak, nijedan politički aranžman nije savršen, a k tomu društvo je živi organizam, koji u svom razvitku uvijek iznova otvara neka nova pitanja svoje konstitucije i demokratskog funkcioniranja. Zbog tog razloga bolje je govoriti o "približno pravednim" i "približno demokratskim"¹ ustavnim režimima (Cohen and Arato, 1992:566).² Naime nijedno proceduralno pravilo ne može garantirati pravedan ishod u smislu da će sva prava biti zaštićena ili da se neće kršiti, pa, dakle, ni njegova praktička provedba u svim slučajevima ne može biti prihvatljiva za sve društvene grupe i pojedince.

Drugim riječima, čak i u demokratskim društvima neke grupe i pojedinci mogu se osjećati nepravedno depriviranim za svoja ljudska i demokratska prava. Treba li njima dopustiti djelovanje na vlastitu ruku, izvaninstitucionalno, ako su se regularne procedure pokazale za njih neučinkovitim? Treba li se građanski neposluh³ tolerirati? Građanski neposluh je, po definiciji, izvaninstitucionalan akt. Nije li zakonito pravo na nepoštivanje zakona *contradictio in adjecto*?

Stoga se može postaviti pitanje: koje zahtjeve (*claims*) za legitimnošću mogu imati kolektivni akteri (društveni pokreti, grupe za pritisak), koji se upuštaju u aktivnosti građanskog

¹ U nastavku zbog jednostavnosti koristit ćemo pojam "demokratsko društvo", imajući na umu nesavršenost bilo koje njegove konkretne historijske realizacije.

² Naš članak uvelike se oslanja na navedenu knjigu autorskog dvojca, i osobito na poglavlje 11: "Civil Disobedience and Civil Society".

³ *Civil disobedience* prevodimo naizmjenično kao građanski ili civilni neposluh.

neposluha, za opravdanje tih aktivnosti unutar demokratskog sistema? Ima li ikakvog opravdanja za kršenje zakona, propisno usvojenih na demokratskim zakonodavnim tijelima, odnosno za političko djelovanje koje zaobilazi postojeće institucionalne aranžmane za izražavanje političkih interesa (*concerns*)? Zar akti građanskog neposluha ne krše pravo većine u donošenju obvezujućih zakona, i time dovode u pitanje kako liberalna tako i demokratska načela? Napokon, koje se vrste (kolektivnih) izvaninstitucionalnih akcija mogu legitimizirati u našoj aktualnoj tranzicijskoj situaciji?

Gledajući historijski, različiti oblici izvaninstitucionalnog (izvanzakonskog) kolektivnog djelovanja postupno su u demokratskim društvima stjecali legitimnost i legalnost i time širili raspon legitimnog građanskog djelovanja u njihovoj političkoj kulturi. Tako, primjerice, danas se radnički štrajkovi i štrajkovi uposlenika uopće, kao i masovne demonstracije, smatraju normalnim akcijama zainteresiranih grupa, mada su to izvorno bile nelegalne akcije.

U političkoj teoriji razvijenih demokracija konceptualizirana su dva temeljna normativna pristupa građanskoj neposlušnosti: liberalni i radikalno demokratski. U novije vrijeme zastupnici radikalne politike civilnoga društva pokušavaju elaborirati neku njihovu sintezu.⁴ Ovdje samo naznačujemo glavne linije argumentacije ovih modela.

Liberalno-demokratski pristup građanskoj neposlušnosti

U demokratskim društvima pretpostavlja se da državljani (*citizens*)⁵ duguju svoju lojalnost svojim konstitucionalno uspostavljenim institucijama. Ako se zakonodavac drži procedure i načela pravde koja su zajamčena ustavom te ako se ne krše politička ili građanska prava državljana, tada neposluh nije legitiman način političkog djelovanja. Za liberalca dužnost poslušnosti ovisi o vladinu poštivanju prava, i nema ništa sa stupnjem participacije građana u političkom životu. Moralno utemeljenje ustavne demokracije iz ove je perspektive locirano u principu prava pojedinaca. Cijeli raspon državljanskih prava zajedno s određenim civilnim pravima pojedinaca, kojima se osigurava sloboda govora, okupljanja i dr., smatraju se upravo pravima omogućavanja participacije u političkom sistemu putem institucija kao što su stranke, tisak, izbori, parlamenti i interesne grupe. Smatra se da ta prava i njihovi institucionalni okviri štite građane od zloupotreba vlasti. Kada reprezentativne institucije rade dobro, ne bi trebalo biti nikakve potrebe za nekom nelegalnom izvaninstitucionalnom političkom akcijom, osim nekom koja smjera obrani individualnih prava.

Stoga se građanski neposluh u striktnim okvirima ovog modela uzima kao djelovanje suprotno zakonu unutar granica vjernosti zakonu. Na njega se gleda kao na legitimni odgovor samo u slučaju uskrate pravde, shvaćene kao povrede pojedinačnih ili manjinskih prava koje je počinila odgovarajuća konstituirana demokratska većina. Otuda građanski neposluh dolazi kao zaštita individualnih prava prema demokratskoj političkoj zajednici (*polity*). Pretpostavlja se da su akteri prvo trebali pokušati svoj slučaj predstaviti kroz legalne i političke kanale, ukoliko postoji bilo kakva šansa da se koriste službene institucije.⁶

Jedan od najistaknutijih liberalnih teoretičara današnjice John Rawls definira građansku neposlušnost kao "javni, nenasilni, a ipak politički akt savjesti, suprotan zakonu, koji se

⁴ Cohen i Arato idu dalje i reinterpetiraju cijeli koncept građanske neposlušnosti u svjetlu novih društvenih pokreta, ali to ostavljamo po strani.

⁵ Engleski pojam *citizen* izražava dvojstvo pojma građanin/državljanin građana u modernoj naciji-državi. To nije, dakle, naprosto stanovnik grada (*Bürger*) ili države, nego jedinka nacionalno-državnog suvereniteta i nositelj ljudskih i građanskih prava. U hrvatskom nemamo termin takve odgovarajuće konotacije, pa se naizmjenično koriste pojmovi građana i državljana, što ćemo i mi činiti.

⁶ Ponekad to nije (bilo) moguće. Primjerice, nije imalo nikakvog smisla da se aktivisti pokreta za građanska prava, tijekom 50-ih i ranih 60-ih, obrate sudovima ili zakonodavnim tijelima na američkom Jugu, jer su i same te institucije odricale pravo crncima na jednakost i pravdu pred zakonom.

obično čini sa ciljem provođenja promjene u zakonu ili politici vlade (...) Građanski neposlušnik (*civil disobedient*) obraća se osjećaju pravde većine zajednice i izjavljuje da se po nečijem uvaženom mišljenju načela socijalne suradnje između slobodnih i jednakih ljudi ne uvažavaju” (Rawls, 1971:365).

Ako vlada donese zakon koji pogrešno povređuje nečija prava nasuprot vlade, čovjek ima moralno pravo kršiti zakon. To nije neko zasebno pravo, nego jedan aspekt postojanja prava prema vladi. No ako se demokracija temelji na prihvaćenoj koncepciji pravde, zašto bi se građanski neposluh uopće pojavio u takvom društvu? Za Rawlsa razlog je vrlo prost: zakonodavna većina može pogriješiti,⁷ ili gore, biti pogrešno vođena predrasudom, i tako narušavati moralna načela na kojima počiva ustav. Kada, dakle, većina ugrožava koncepciju pravde, općenito prihvaćenu u zajednici i utjelovljenu u ustavu, stvara pretpostavke za legitimni građanski neposluh.

Autor dopušta mogućnost legitimnog otpora zakonu, no ne prihvaća da je zakonska nepravda dovoljno opravdanje za neku akciju neposlušnosti. Štoviše, insistira da su građani obvezni slijediti nepravedne zakone, ukoliko nepravda ne izlazi izvan stanovitih granica. Naime, pravilo većine može lako proizvesti zakone koje manjine doživljavaju kao nepravedne. Ipak “prirodna dužnost” podržavanja pravednih institucija uključuje obvezu pokoravanja i nepravednim zakonima. Slijedi da građanska neposlušnost upada u proturječnost između prirodne dužnosti postupanja po zakonima koje je usvojila legitimna većina i prava obrane čovjekovih sloboda, odnosno oponiranja nepravdi. Ali kada je obveza pokoravanja suspendirana? Prema Rawlsu građanski neposluh opravdan je u slučajevima supstancijalne i jasne nepravde, pri čemu vjeruje da je obično jasno kada se narušavaju politička i civilna prava (Rawls, 1971: 352-372).

Iz ove perspektive civilni neposluh može se pojaviti kao oblik javnog govora kojim se vladajuća većina upozorava zbog narušavanja usvojenog shvaćanja pravde i moralnih potporne društvene suradnje. Drugim riječima, mora biti nenasilan, ne bi trebao interferirati sa građanskim slobodama drugih ljudi i ne bi trebao poprimiti oblik prijetnje. To nije akt temeljen na nekom apsolutnom pravu djelovanja prema čovjekovoj moralnoj savjesti. On se prije oslanja na apel na zajedničku političku koncepciju pravde i ustavna načela. U tom smislu civilni neposluh je samoograničavajući i funkcionira kao neki korektiv i sredstvo stabiliziranja zajednice.

Ovo ograničenje ne samo da smanjuje raspon građanske neposlušnosti vezan uz političko odlučivanje zakonodavnih tijela, nego također isključuje jedan cijeli niz građanskih akcija usmjeren na ekonomiju. Rawls načelno odriče status prava “socioekonomskim zahtjevima”. Nema nikakva mjesta u njegovoj teoriji za pravo kolektivnog pregovaranja ili bilo čega drugoga što ulazi u sferu demokratizacije radnoga mjesta.

Ukratko, Rawlsovo sužavanje građanske neposlušnosti na obranu prava izvedeno je iz standardnog liberalnog modela opozicije civilnoga društva i države, koji svodi demokraciju na puku instrumentalnost. Unutar ovoga okvira civilno društvo konstruirano je kao privatna sfera: ono je *locus* autonomije pojedinca, dobrovoljnih asocijacija bez političkih ciljeva. Konzekventno tome, politički život odvija se unutar političkog društva. Riječ je o pukoj defanzivnoj i prilično statičnoj koncepciji uloge civilnog neposluha. Ona smjera tek ispravljanju narušavanja postojećih prava sa ciljem stabiliziranja većinske vladavine ili, u najboljem slučaju, osiguranju poštivanja prava svakog pojedinca. Pitanja o samoj koncepciji pravde, o novim vrstama ili novim interpretacijama prava, ne govoreći o mogućim novim oblicima participacije, načelno su isključena iz ovog modela demokracije (Cohen and Arato, 1992:572-575).

⁷ Takve pogreške uključuju samo kršenje prava pojedinaca, a ne, na primjer, pogrešno razumijevanje popularne volje, neprimjerenog predstavljanja javnog mnijenja ili nedovoljno javno uvažavanje važnih problema.

Nijedan ustav međutim ne može institucionalizirati sva moralna prava koja državljanima pripadaju. Neka od tih prava može i taksativno navesti, ali ih ne može sve artikulirati. Ni za jedan sistem ili trenutak u razvitku nekog sistema nije opravdano tvrditi da je ustanovio i zaštitio sva temeljna prava. Naime, i samo značenje i razumijevanje osnovnih prava razvija se s vremenom. Ono što neki ustav može utvrditi jest priznanje da pojedinci doista imaju temeljna moralna prava da se zaštite od države.

Jedan drugi utjecajni suvremeni liberalni teoretičar Ronald Dworkin razvija dinamičnu ulogu građanske neposlušnosti u demokraciji (Dworkin, 1978:185–192). Istodobno, on pruža složeniji odgovor na pitanje zašto se, u nekoj približno pravednoj konstitucionalnoj demokraciji, civilni neposluh može legitimno javiti te zašto se on treba tretirati različito od kriminalnih djela ili otvorenih akata pobune. To je zapravo pokušaj proširenja liberalne teorije do krajnje zamišljenih granica, uz čuvanje njegovih temeljnih polazišta. Ponajprije za Dworkina ne postoji opća dužnost pokoravanja zakonu u svim slučajevima. Neki zakon je, naime, u stalnom procesu prilagodbe i revizije, pa akcije građanske neposlušnosti mogu pokrenuti njegove izmjene ili inovacije. U tom smislu one su glavni izvor razvijanja novih prava, koja obično počivaju na prijašnjim neinstitucionaliziranim moralnim pravima. Dalje, pojedinci i grupe, sudjelujući u njima, uče o svojim pravima i pravu na njihovu obranu, odnosno stječu demokratsku političku kulturu. Napokon akcije civilnog neposluha senzibiliziraju i osvješćuju javno mnijenje, bez čije će se podrške teško pokrenuti institucionalne promjene.

Dworkin dakle interpretira građansku neposlušnost u širem smislu političkog djelovanja sa ciljem vršenja utjecaja na političko odlučivanje preko javnih sfera civilnoga društva. Rawlsov koncept obrane od državnog prezimanja u prava pojedinaca više je pasivan, odnosno reaktivan za razliku od Dworkinova koji je aktivan i stoga dopušta djelovanje i u fazi donošenja zakona. Međutim baš zato jer se radi o aktivnom političkom djelovanju, ono traži strože opravdanje nego čin prigovora savjesti. Potonje ide za individualnim izuzećem od nepravednog zakona, a prvo je usmjereno na promjenu zakona, pritiskom na političke institucije. Stoga na zastupnicima civilnog neposluha, u Dworkinovu modelu, ostaje dokazivanje da se time ne narušava načelo vladavine većine i da se ne radi o nekoj antidemokratskoj djelatnosti.

Legitimnost principa pravila većine ovdje je ponajprije proceduralna. Neki zakon ima obvezujući karakter utoliko ukoliko je poštivana korektnost procedure u predstavničkim političkim institucijama prilikom njegova donošenja. Pri tomu ni prava manjine ne smiju se narušiti. S druge strane, glavnina zakona teško može biti neutralna budući da predstavlja političku volju vladajuće većine, odnosno njezino shvaćanje zajedničkog dobra (Dworkin, 1978: 205–212). Ipak sama ideja (liberalne) demokracije podrazumijeva da ima nečega ispod zakona, a to su moralni principi koji legitimiziraju sam pravni poredak (Cohen and Arato, 1992: 582–583).

Ali kako mi znamo kad su prava ugrožena? Kako razlikovati čin građanskog neposluha od čina osporavanja samih načela ustavnog poretka? Većina liberalnih teoretičara građanske neposlušnosti nastoje crtu razgraničenja povući polazeći od sadržaja određenog čina (nasilan ili nenasilan), njegove namjere ili integriteta sudionika (moralna čestitost ili neodgovornost).

Za Dworkina je takav pristup neuvjerljiv. Mahom su akcije civilnog neposluha složene; teško je odrediti kad je na djelu "upotreba sile", osobito ako sudionici pribjegnu fizičkom otporu kao odgovoru na nasilnu intervenciju organa reda. On prvo razlikuje "na pravdi utemeljenu" (*justice-based*) od "politički utemeljene" građanske neposlušnosti. Prva se tiče slučaja gdje neko krši zakon u ime obrane prava manjine naspram interesa ili ciljeva većine. Druga je na djelu kada netko ne poštuje zakon, ne zbog uvjerenja u nemoralnost ili nepravednost politike koja iza njega stoji, nego zbog stava da se radi o neprimjerenom, glupom ili čak po društvo štetnom zakonu. Oba tipa su "ofenzivna" u smislu što su instrumentalni i strateški; cilj im je promjena politike ili zakona. Nadalje, po obliku i intenciji, građanski neposluh može biti uvjeravajući (*pervasive*), odnosno diskurzivan ili neuvjeravajući (nediskurzivan).

Uvjeravajuće strategije smjeraju prisiliti većinu na slušanje protuargumenata s nadom da će nakon toga promijeniti mišljenje, što znači da ne dovode u pitanje većinski poredak. Neuvjeravajuće teže povećavanju troškova u provođenju neželjene politike (zakona), računajući da se većini neće isplatiti ustrajavanje na takvom zakonu zbog previsoke cijene. Posljednje strategije inferiorne su s moralnog stajališta, čak i kad su nenasilne, ali su u okviru ovog proširenog liberalnog modela uvjetno prihvatljive, sve dok su motivirane uvjerenjem u zbiljsku nepravедnost zakona koji osporavaju. No u svezi s politički motiviranim neposluhom, utemeljenim naprosto na sukobljenim interesima, a ne na obrani manjinskih prava, one udaraju u samu srž principa većine, pa se ne mogu opravdati (Dworkin, 1985:107-111).

Dworkinova koncepcija građanske neposlušnosti ostaje unutar okvira liberalne konstitucionalne demokracije. Njezina legitimnost počiva isključivo na individualnim moralnim pravima, u koje su uključena i građanska prava. Ona se ostvaruju, kao i sama (liberalna) demokracija, univerzalnim aktivnim i pasivnim biračkim pravom. Odricanje ili ugrožavanje nećijih političkih prava opravdava civilni neposluh, a ispravljanje nepravde reafirmira fundamentalna načela modela. Međutim, on je nezamisliv u tim okvirima kao sredstvo daljnje demokratizacije civilnog ili političkog društva, u smislu proširenja reprezentativnosti političkih institucija.

Radikalna demokratska teorija građanske neposlušnosti

Radikalna demokratska teorija polazi od načela demokratske reprezentacije prije nego od ideje individualnih prava prema državi. Nasuprot realističkom, elitističkom modelu demokracije (politiku prepušta političkim profesionalcima), ona reafirmira utopijske demokratske norme neposredne participacije građana u javnom životu. Može li onda uopće biti neke potrebe za neposluhom u radikalno demokratskom modelu civilnoga društva? Nije li to baš liberalni problem?

Zaista, postoji snažna tradicija unutar ovoga okvira koja teži odbacivanju građanske neposlušnosti u demokratskom političkom društvu (*polity*). Vjerojatno je on ponajbolje predstavljen u klasičnoj Rousseauovoj formulaciji radikalno demokratskog ideala participacijske demokracije. U njegovu modelu demokracije proceduralno načelo pravila većine utemeljeno je u punoj, otvorenoj, neisključivoj diskusiji i participaciji svih zainteresiranih. Za njega demokratska politička zajednica osigurava neposredno sudjelovanje građana u političkom odlučivanju ili nije istinski demokratska. Putem pravih institucionalnih aranžmana svaki građanin postaje zakonodavac. Otuda oni nisu podložni nekoj stranoj volji, nego se pokoravaju sami sebi. Pretpostavlja se da se time dokida jaz između upravljača i upravljanih (tipičan za predstavničku demokraciju). Stoga bi svaki neposluh prema općoj volji bio nepravedan i antidemokratski. Jedino nećije isključenje iz političke zajednice moglo bi eventualno opravdati njihov otpor općoj volji. Međutim demokracija nije jednom dovršen čin, nego historijski proces. Ovaj model, dakle, ne ostavlja nikakav prostor autonomiji civilnog društva, pa lako može završiti u totalitarizmu jedne vrste ili druge.

Dvoje najutjecajnijih suvremenih teoretičara demokratske legitimacije Hannah Arendt i Jürgen Habermas imaju drugačiji pristup. Oboje odbacuju rousseauovsku inačicu radikalne demokratske teorije, čuvajući pritom njezine normativne ideale. Za razliku od liberalnih teoretičara, koji na civilnu neposlušnost gledaju iz perspektive prava, polazište je ovih autora demokracija.

Arendt tvrdi da liberalni pristup ne može primjereno razdvojiti građansku neposlušnost od prigovora savjesti (*conscientious objection*). Problem je u tome što se situacija civilnoga neposlušnika ne može razumjeti po analogiji s bilo kojim izoliranim pojedincem, iz prostog razloga jer prvi može funkcionirati i preživjeti jedino kao član grupe. Ovdje imamo posla s kolektivnim djelovanjem, društvenim pokretima, pojedincima koji djeluju kao dijelovi neke

organizirane manjine, povezani međusobno zajedničkim mišljenjem. Civilni neposluh doista poprima i oblik govora i obraća se većini s nakanom da na nju izvrši utjecaj, ali on je također i politička akcija unutar javne sfere civilnoga društva usmjerena na aktere u političkom društvu. Prema autorici “građanska neposlušnost nastaje kada je značajan broj građana postao uvjeren da normalni kanali promjene više ne funkcioniraju, da se o nedaćama ne želi slušati i nešto poduzeti ili da, upravo suprotno, se vlada sprema na promjenu i ustrajava na načinima akcije, čija legalnost i ustavnost izazivaju duboke sumnje” (Arendt, 1969:74-98).

Arendt također smješta civilni neposluh između kriminaliteta i direktne revolucije, ali, za razliku od liberala, za nju nenasilje nije njegova temeljna karakteristika, nego njegov duh. To ne znači, međutim, da ona želi afirmirati nasilje kao oblik legitimnog otpora. Štoviše, nasilje ona vidi u proturječju s političkim djelovanjem, a civilni neposluh je politička akcija *par excellence*. Danas je to svjetski fenomen, ali po svom izvorištu i svojoj biti proizlazi iz američkog političkog iskustva. Tako “građanski neposlušnici nisu ništa drugo nego najkasniji oblik dobrovoljnih asocijacija, pa su oni sasvim u suglasju s najstarijim tradicijama zemlje” (Arendt, 1969:96). Ukratko, iz ove perspektive građanska neposlušnost u svrhu daljnje demokratizacije civilnoga društva, političke zajednice (i gospodarstva), legitimni je oblik političkog djelovanja.

Habermas je elaborirao vlastitu teoriju demokratske legitimacije na temelju svoje koncepcije moderne javne sfere, koja je na neki način komplementarna Arendtinoj koncepciji dobrovoljnih asocijacija (Cohen and Arato, 1992:599). Po njemu moralno opravdanje modernih ustavnih država ne počiva na načelu individualnih prava, nego demokratske legitimacije. Civilni neposluh, u Habermasovoj koncepciji, ne pojavljuje se tek u krajnjim slučajevima narušavanja pravde ili u društvenoj krizi. To je normalan odgovor na situacije koje će uvijek iznova uskrsnuti. On je često posljednja prilika za prosječne građane, koji nisu institucionalno dobro situirani, da utječu na ispravljanje pogrešaka u procesu demokratskog odlučivanja ili da pokrenu neke inovacije u političkom sistemu (Habermas, 1985).

Cohen i Arato ukazuju na ograničenosti oba prezentirana modela: liberalnog i demokratskog. Liberali priznaju legitimnost nelegalnog kolektivnog djelovanja samo u slučaju obrane ili proširenja individualnih *prava*, demokraci se usredotočuju na obranu i razvitak *demokracije*. Liberalna ideja moralnih prava nasuprot državi morala bi se osloniti na širi koncept civilnoga društva i građanskog (samo)djelovanja da bi stvarno bila izvediva. Kao što je nemoguće tvrditi da su u nekom društvu i nekom trenutku sva ljudska moralna prava osigurana zakonom, tako je nezamislivo pretpostavljati da bilo koji set političkih aranžmana institucionalizira sva načela demokratske legitimacije. Građanska neposlušnost, naime, implicira (i testira) poštivanje prava i moralnog stajališta, koji su politički relevantni baš izvan demokratskog konsenzusa, odnosno institucionaliziranih procedura (Cohen and Arato, 1992:602-604).

Liberalni pristup civilnom neposluhu konzekventno isključuje svaku ekonomski motiviranu (kolektivnu) akciju.⁸ Tu se mahom slažu i zastupnici demokratskog modela ili barem ne otvaraju to pitanje, mada ovaj načelno ne mora biti zatvoren prema participaciji u sferi ekonomije. To potvrđuje radikalno demokratski teoretičar Walzer koji problematiku građanske neposlušnosti proširuje na ekonomske institucije. On dokazuje da se privatna ekonomska korporacija treba smatrati stanovitom političkom zajednicom unutar šire državne zajednice. Naime tvrtke danas obnašaju poludržavne poslove, kao što je ubiranje poreza, održavanje standarda koje država traži i provode zakone uz krajnju potporu države. No vlast korporacijskih rukovodilaca nad radnicima i uposlenicima rijetko se legitimira po demokratskom uzoru i više nalikuje autoritarnim državnim obrascima. U feudalnim režimima vlasništvo nad nekretninama donosilo je i neprikosnovenu vladavinu nad stvarima i ljudima, što se teško može

⁸ Rawls eksplicitno odriče legitimnost svakoj vrsti (kolektivne) aktivnosti koja se tiče “distributivne pravde”.

opravdati kao konstitutivni princip demokracije. Naravno, uposlenici su (dijelom) u demokratskim sustavima uspjeli do sada izboriti zaštitu nekih svojih (ekonomskih) prava, što podupire država, odnosno zakoni. Štrajk je, u stvari, dugo vremena bio uobičajeni oblik radničke civilne neposlušnosti. Mada su štrajkovi često bili nasilni, pa i revolucionarni, dok god ne smjeraju na revolucionarnu promjenu državne vlasti, oni ostaju u okviru "civiliteta", drži Walzer. Zato je, po njegovu mišljenju, demokratizacija korporacija u interesu demokratske države (Walzer, 1970:31-32).

Pristup radikalnog civilnog društva

Povezujući obje tradicije, Cohen i Arato koncipiraju novi, više diferencirani model civilnog društva i civilnog neposluha kao njegova konstitutivnog elementa, upravo polazeći od nemogućnosti da se demokracija jednom i zauvijek institucionalizira. Kao i načela prava i demokraciju treba shvatiti kao dinamični proces učenja. Svaki od ustanovljenih organizacijskih sustava demokracije institucionalno preferira jedne i umanjuje utjecaj drugih grupa u društvu. Primjerice, u suvremenim predstavničkim demokracijama do izražaja lakše dolazi volja onih skupina i pojedinaca koji su organizirani u stranke, sindikate i druge dobrovoljne udruge nego interesi neorganizirane mase. Neposredna demokracija isključuje politički neaktivne, teritorijalna demokracija diskriminira proizvođače, industrijska potrošače. Oni se, stoga, zalažu za pluralitet demokratskih oblika, kao ideal institucionalizacije modernoga društva. Ipak, nikakva kombinacija tih načela ne može osigurati nepostojanje nekog oblika isključenja.

Prema autorima "građanska neposlušnost uključuje nelegalna djela, obično kolektivnih aktera, koja su javna, principijelna i simbolična po karakteru, te se oslanjaju prvenstveno na nenasilna sredstva protesta, apelirajući na sposobnost razuma i osjećaj pravde kod puka. Građanska neposlušnost smjera uvjeriti javno mnijenje u civilnom i političkom društvu (ili ekonomskom društvu) da su određeni zakon ili politika nelegitimni, pa se opravdava promjena". Ona je sredstvo ponovnog potvrđivanja veze između civilnog i političkog (ekonomskog) društva, kada su iscrpljeni drugi putovi. Radi se, dakle, o ilegalnom obliku političke participacije kolektivnih sudionika. To je politička akcija s političkim ciljem, koja uključuje izvaninstitucionalne građanske aktivnosti. "Njezino krajnje opravdanje u demokratskoj političkoj zajednici mora ležati u demokraciji samoj, kao i u ideji fundamentalnih moralnih prava" (Cohen and Arato, 1992:566; 587-588; 604).

Hrvatska (re)tranzicija i građanska neposlušnost

Nakon posljednjih parlamentarnih izbora hrvatsko društvo ušlo je u novu fazu procesa demokratske tranzicije, nazvane i "drugom tranzicijom". Možda bi je bolje trebalo označiti "ponovljenom tranzicijom". Naime, prva ne samo da nije dovršila inicijalne ciljeve društvene i političke transformacije iz socijalizma u tržišnu privredu i političku demokraciju nego je štoviše proizvela nove nedemokratske strukture i tendencije u političkoj zajednici. Nije čudo da je izrazita većina hrvatskih građana bila duboko razočarana "rezultatima" prijašnje tranzicije u ekonomskom i političkom smislu. Procesom politički kontrolirane i ideološki usmjeravane privatizacije nacionalnog bogatstva, u interesu odabranih i podobnih pojedinaca i grupa, stvorena je klasa novopečenih vlasnika i menadžera. Većinom oni nisu raspolagali financijskim sredstvima za kupnju firmi niti su ih morali osigurati na stvarnom tržištu kapitala, i napokon nisu se morali ni dokazivati kao uspješni gospodarstvenici. "Društveno vlasništvo" je (re)nacionalizirano da bi njima bilo praktički poklonjeno.

S druge strane, mnogi su ljudi ostajali bez posla i u ratu bez imovine. Sudovima, kao i drugim legalnim institucijama, dat je zadatak "provođenja državne politike" umjesto štice zakona, a time ljudskih i civilnih prava građana prema državi. Takav sistem bio je plodno tlo i za cvjetanje svekolike korupcije, od sudstva do policije, što je ostavljalo još manje šanse poli-

tički slabim i depriviranim pojedincima i grupama da dođu do svoga djelića pravde putem regularnih kanala. U takvoj su situaciji ljudi skloni socijalnoj apatiji ili u očaju pribjegavaju izvaninstitucionalnim i nelegalnim akcijama. To se događalo, više ili manje, i u drugim tranzicijskim zemljama, čak i tamo gdje se socijalna pravda više poštivala. Imajući u vidu društveni kontekst hrvatske (re)tranzicije, koji smo samo naznačili, postavljamo tezu da bi se za većinu izvaninstitucionalnih i nelegalnih akcija u to vrijeme lako mogla naći demokratska legitimacija iz perspektive dvaju klasičnih modela građanske neposlušnosti: liberalnog i demokratskog. Ova je teza valjan izazov za konkretnu analizu pojedinih socijalnih, političkih i ekonomskih protestnih aktivnosti u svjetlu demokratske legitimnosti, kao i ostale teze koje slijede.

Sada nakon posljednjih parlamentarnih izbora suočeni smo s još više izvaninstitucionalnih kolektivnih akcija različitih vrsta. Koje bi se od njih mogle opravdati sukladno nekoj od navedenih koncepcija civilnog neposluha? Ovdje ćemo samo naznačiti mogući odgovor, koji bi, svakako, temeljitija analiza pojedinih događaja trebala potkrijepiti ili osporiti konkretnim argumentima. Ovdje hipotetički razlikujemo dva tipa recentnog izvaninstitucionalnog kolektivnog djelovanja, koji mogu aspirirati na status civilnoga neposluha.

S jedne strane, to su ljudi koji brane dignitet svoga rada. Mislimo na one koji su nepravedno izgubili svoja zaposlenja "zahvaljujući" politički aranžiranim procesima privatizacije, poznatim kao tajkunizacija, ili na one koji nisu dobili svoju zaradu mjesecima unatrag, bilo za obavljen posao bilo za isporučene poljoprivredne proizvode. Oni su egzistencijalno prisiljeni djelovati na svoju ruku. Njihovo povjerenje u regularne procedure obrane svojih prava često je već bilo iznevjereno. Sada teško da mogu više čekati i ostaviti novoj Vladi dovoljno vremena da "sredi zatečeno stanje" i stvori nove prilike za zapošljavanje, uz istovremenu (sporu) rekonstrukciju državnog aparata. U takvim slučajevima prvenstveno imamo posla s pitanjem ekonomskih prava i pravde, koja, dakako, mogu biti legitimna osnova za aktivnosti civilnog neposluha prema radikalno demokratskom i civilno-društvenom modelu demokracije. Važno je naglasiti da neposlušnici ovoga tipa ne traže posebna isključiva prava za sebe, nego upravo plediraju za zaštitu svojih legitimnih (ekonomskih) prava, odnosno za socijalnu pravdu. Oni subjektivno teže reafirmaciji demokratskih institucija, i to osobito moralnih načela koja ih podupiru. U svakom slučaju ne dovode u pitanje načelo većinske vlasti niti zahtijevaju njezinu revolucionarnu promjenu. Objektivno i nenamjerno, pak, njihovi zahtjevi, pritisci i izvaninstitucionalne akcije mogu ponekad ići na ruku antidemokratskim snagama u nastojanju da destabiliziraju daljnju demokratizaciju društva.

S druge strane, prethodni autoritarni režim iskoristio je tranziciju, kako smo već primijetili, za stvaranje nove društvene elite. Ona je korumpirana političkim i ekonomskim privilegijama te duboko zainteresirana za očuvanje ustanovljenih političkih i ekonomskih struktura i nakon izborne smjene. Da bi sačuvala svoje probitke, pa i "plijen" grabeži nacionalnog bogatstva, nova elita podupire i ohrabruje stanovite šire sekcije stanovništva na sudjelovanje u diobi makar i marginalnih porcija zajedničkog dobra, osiguranjem posebnih prava "zaslužnih za stvaranje hrvatske države". U tu su svrhu posebno odabrani branitelji iz Domovinskog rata i njihove obitelji, a vođe pojedinih njihovih udruga u ime "braniteljskih prava" prvo su sebi osigurali znatne privilegije. Legitimni i moralni obrambeni rat za nacionalnu samostalnost poslužio je novoj eliti u nastajanju za promociju nedemokratskog načela: različita prava za različite ljude. Na ovaj način branitelji su objektivno, neovisno o volji većine koja nije išla u rat za privilegije niti ih sada traži, suprotstavljeni ostatku društva. Zapravo, oni su dobar ideološki izgovor afirmaciji nedemokratskog načela "zasluga za Državu", kao osnove ne samo posebnih prava nego i praktičnih izuzeća od pravnih sankcija u slučaju kršenja zakona (pojedini takvi drastični slučajevi procurili su preko medija i u javnost). Ukratko, tip kolektivnih izvaninstitucionalnih akcija – koji brani ili traži posebne privilegije ili izuzeće od pozitivnih zakona, čiji sudionici javno (i anonimno) prijete fizičkim likvidacijama i pozivaju na (kontra)revolucionarno svrgavanje demokratske vlasti – ne može naći opravdanje kao oblik građanske neposlušnosti ni u jednoj koncepciji demokratske legitimacije.

LITERATURA

- Arendt, Hannah (1969) **Crisis in the republic**, New York: Harcourt Braće Jovanovich.
- Cohen, Jean and Andrew Arato (1992) **Civil society and political theory**, Cambridge: the MIT Press.
- Dworkin, Ronald (1985) **A matter of principle**, Harvard University Press, 1985.
- Dworkin, Ronald (1978) **Taking rights seriously**, Cambridge: Harvard University Press, 1978.
- Habermas, Jürgen (1985) Civil Disobedience: Litmus Test for the Democratic Constitutional State. **Barkeley Journal of Sociology**, 30, 1985.
- Rawls, John (1971) **A theory of justice**, Cambridge: Harvard University Press.
- Walzer, Michael (1970) **Obligations**, Cambridge: Harvard University Press, 1970.

LEGITIMATE OF CIVIL DISOBEDIENCE**MILAN MESIĆ**Department of Sociologie
Faculty of Philosophy

The article is concerned with the question of which sorts of extrainstitutionally (collective) action in a democratic society may claim a status of civil disobedience, i. e. a status of a legitimate public behavior. Civil disobedience is, by definition, illegal act. Is it not a legal right to disrespect the law a contradictio in adjecto? It turns out that it depends on the concept of democracy and understanding of the nature of civil disobedience. In the political theory of the advanced democracies two basic normative approaches to civil disobedience have been conceptualized: liberal and radical democratic. In the recent time, the advocates of radical politics of civil society have made an attempt to elaborate a critical synthesis of them. Each of the models tolerates some forms and acts of civil disobedience, which ere being, however, differently legitimized. Liberals acknowledge legitimacy of illegal (collective) acting only in the case of defense and expansion of the individual human rights. Democrats focus themselves on defense and the development of democracy, as a basis of civil disobedience legitimacy. The fundamental assumptions and limitations of both of the "classical" approaches are presented and discussed here. The model of radical civil society explicitly rejects a notion of a perfect, once definitely accomplished democracy. We can only talk about a "nearly" just and democratic system. Finally, it is suggested that the two major types of extrainstitutional collective actions might be distinguished in the transitional Croatian society. According to the author only one of them can be legitimized within the frameworks of the presented concepts of social justice and democratic legitimacy.